

RAINER M. JÁNOS

ÉLETJELEK – EZERKILENC SZÁZHATVANNYOLC „KEVÉSSÉ VIZSGÁLT, ÁM LÉNYEGES”¹

1968 a második világháború utáni Európa történetének egyik legviharosabb esztendeje volt. Kelet és Nyugat forrongani látszott, Párizs és Prága utcáin forradalomnak tűnő események zajlottak. A „hatvanas évek” ugyanakkor világszerte sajátos fordulópontnak, korszakhatárnak tűnt. Vajda Mihály szerint „a hatvanas évekkel zárult le az egyetlen igazság keresésének, s ami ebből tulajdonképpen következik, a világ eme egyetlen igazság alapján történő megjobbítására való törekvésnek a korszaka”, mely a felvilágosodás óta azt kereste, miféle „projekt” alapján uralkodhatna az egyetemes emberi ész a társadalmat.² A „hatvanas évek” politikai aktorai, gondolkodói – utolsó kísérletként – a megvalósult modernitás évtizedében egyszerre bírálták a demokratikus piacgazdaságot és a magát ennek meghaladásaként feltüntető létező „szocializmust”, hogy azután 1968-ban mindkét törekvés gyakorlati kudarcot valljon.³ Magyarországon 1968 az 1956 utáni időszak legreményteljesebb esztendejeként indult, úgy tűnt, hogy az addig a társadalmi gyakorlatban szelídülő Kádár-rendszer talán valóban *rendszerre* intézményesül. A gazdasági mechanizmus év elején induló reformja tűnt a lehetséges első lépésnek, amelyet azután továbbiak követ(het)nek, a szó szoros értelmében vett (előre)haladás. A pontos irány természetesen egyáltalán nem volt világos, de elképzelhetőnek látszott, hogy a szovjet berendezkedés a „köztes zónában” (elsősorban Csehszlovákiában⁴ és Magyarországon, továbbá Lengyelországban) valamiféle demokratizálódás⁵ folyamatán megy keresztül. A hatvanas évek harmadik harmada olyan időszaknak tűnt, amikor még (talán utoljára) mindenféle rendszerrel *minden lehetséges*.

Fentebb a „politikai aktorok” kifejezést használtam. A kifejezés a mából visszatekintve jelöli azokat, akik tudva vagy öntudatlanul a mozgások látható szereplői voltak. Magyarországon ez semmiképpen nem jelentett nagyobb tömeget – még a nyugati kulturális és életforma-forradalom jobbára igen fiatal követői is generációjuk város lakó részének kisebbségét alkothatták, a kritikai-baloldali mozgalmakat tudatosan követők csoportja még kisebb volt. A gazdasági mechanizmus reformja felülről bevezetett változásként jelent meg, körvonalai az előkészítés elenére csak igen kevesek számára voltak kivehetők. Mint minden hasonló változtatás, elsősorban

1 Petri György: Egy kevésé vizsgált, ám lényeges hóstípus. In Petri (1991) 263–264. p.

2 Vajda (1991) 7. p.

3 Mausbach (2002); Kozák (2001); Vajl–Genisz (1996).

4 Pithart (1993); Navrátil (1998); Huszár (1998).

5 Ennek pillanatnyi hazai állását azért jól tükrözte, hogy Lukács György beszédes című tanulmányát (A demokratizálódás jelene és jövője) 1968-ban csak Nyugat-Németországban adták ki (Lukács, 1988 [1968]), Magyarországon – teljes terjedelmében – csak húsz évvel később.

alkalmazkodási stratégiákat indukált, s nem ösztönzött tevőleges, alakító részvételre. A magyar reform valóban változtatott sok ember életén (ha alapvetően nem is változtatta meg), de a „reform ügye” egy szűk értelmiségi csoport ügye maradt.

Mindazonáltal – s ez teszi különlegessé a hatvannyolcas pillanatot – a változás esélyét, a légkör megváltozását e szűk csoportnál sokkal szélesebb körben érzékelhették. Kornai János modelljében a klasszikus szocialista rendszertől való elmozdulás egyik fontos, „valóságos reformtendenciája” a politikai liberalizálás.⁶ Amennyiben ennek valamennyi vonatkozásában (a represszió enyhülése, a hivatalos ideológia változásai, a pluralizmus csíráinak megjelenése, nyitás a kapitalista világ felé, a nyilvánosság szerepének növekedése) mélyreható változás következik be, és a kommunista párt hatalmi monopóliuma is megrendül, már átmenetről, a szocialista rendszer megszűnéséről beszélhetünk. 1968-ban Magyarországon nem ez történt, éppen ellenkezőleg, a reformot bevezető erőteljesen a gazdasági térre korlátozták, noha a politikai liberalizálás szándéka is megjelent.⁷ Ha politikai liberalizálásról nem beszélhetünk is, azért annak egyes elemei megvoltak. Mindenekelőtt – továbbra is Kornai terminológiáját és gondolatmenetét követve – 1968-ban már hosszabb ideje érvényesült a *politikai represszió enyhülése* (ez volt akkor a leghosszabb ideje, legalább fél évtizede érzékelhető reformtendencia⁸), a hivatalos ideológiában bizonyos elemek változást mutattak (például a szocialista gazdaság működésére vonatkozó dogmák felpuhultak), megfigyelhető volt a kapitalista világ felé való nyitás (a gazdaságban tudatosan, a kultúrában és a mindennapi életben inkább csak eltérten), s valamelyes változás mutatható ki a nyilvánosság (Kornai ehhez hozzáteszi: *és az őszinteség*) mértékében.

Az alábbiakban nem a magyar reform előrehaladtával vagy megrekedésével kapcsolatos – formális vagy informális – diskurzusokat tárgyalom. Az 1968-as „állapotot” adottnak veszem, s azt vizsgálom, hogyan *reagálhattak* erre a helyzetre olyanok, akik semmiféle, a reformmal kapcsolatos, a döntéshozatalra kiható beszélgetésben nem vettek részt. Ez feltehetően igaz a magyar társadalom túlnyomó többségére. Bizonyosan igaz azokra a csoportokra is, amelyek valamikor politikai részvételi ambíciókkal bírtak, de 1956 előtt a sztálini rendszer ellenségként kezelte őket, s ezért különféle repressziókat szenvedtek el. Az 1956 utáni politikai és lélektani helyzetben a fenntartásokon alapuló együttélésre rendezkedtek be a szovjet típusú rendszert működtető hatalommal, annak intézményei pedig hasonló attitűddel „kísérték figyelemmel” őket. Ez az együttélés a hatvanas években kölcsönös előnyökkel járó társulás, szimbiózis irányába mozdult el.

A volt keresztény középosztály tagjai és leszármazottaik talán annyiban is különböztek más társadalmi csoportoktól, hogy a közélet alakulását továbbra is tudatosabban követték, arra saját körükben politikailag reflektáltak, a fejleményeket folyamatosan szembesítették saját értékeikkel. Feltételezésem szerint 1968 körül felismerték a „képlékeny” helyzet adta lehetőségeket, s hosszú idő óta (talán 1956–57 fordulójá óta) először úgy gondolták, hogy a politikai liberalizálódás számukra is lehetőségeket kínál. Ha nem is a politikai pluralizmust, de annak csíráit, esetleg csökevényes formáit.⁹ A felismerést és a bekapcsolódás készségét a több mint két évti-

6 Kornai (1993) 430–452. p.

7 A magyar reformról lásd többek között Ferber–Rejtő (1988); Kornai (1987); Kovács (1990); Berend (1988); Szamuely (1985); Huszár (2003) 199–210. p.

8 Kornai a szocialista országok reformjait és forradalmait összehasonlító táblázatában az 1953–54-es reformot követő második magyar reform kezdetét 1963-ra teszi, nyilván az ún. nagy amnesztia meghirdetéséhez kötve a folyamat kezdetét (Kornai, 1993, 413. p.)

9 A pluralizmus egyes elemei még a klasszikus szocialista rendszerben is élnek, s megerősödnek a reform folyamán (Kornai, 1993, 440. p.)

zedes politikai nemlét után jelezni kellett: politikai „életjelekre” volt szükség. A következőkben két személyes „életjelről” s azok (megelőlegezhető: elutasító) fogadtatásáról lesz szó. Az első, 1968 eleji jelzés ifj. Antall József nevéhez fűződik, a második, hosszabb időtartamú jelentkezősi kísérlet látszólag id. Antall Józsefhez – valójában azonban ő inkább a „jel” szerepét játszotta, a jelző ebben az esetben is a fia volt.¹⁰

A LEVÉL

1968. február 10-én ifj. Antall József levelet írt Kádár Jánosnak, Fock Jenő miniszterelnöknek és Benkei András belügyminiszternek. Mindannyian azonos, három és fél gépelt oldalas szöveget kaptak, csupán a megszólítás, illetve a bevezető mondat egy hasonló, személyhez szóló fordulata (Országgyűlési Képviselő Úr – Kádár, Miniszterelnök Úr, Miniszter Úr) különbözött.¹¹ A levél megírásának okát a második bekezdés tartalmazta: „Az utóbbi időben, közvetlenül 1968. február 7-én, 8-án, 9-én és ma, 10-én (levelem írása közben is) *állandó megfigyelés alatt tartanak*. [Kiemelés az eredetiben – R. M. J.] Állításon nem az üldözteségi mánia, hanem az alapos és körültekintő viszontmegfigyelés diktálja. Tanárként is kialakult jó arcmemóriám következtében pontosan felismertem és felismerem a gépkocsikon és gyalog (autóbuszon, villamoson) engem kísérő, tartózkodási helyeim előtt ácsorgó férfi és nő alkalmazottakat. Ezen nem változtat, ha kalapot és sapkát váltanak közben, illetve anélkül jelennek meg. – Kétség csak abban lehet, hogy akarták-e vagy nem működésük felismerését.” A levél vége felé, az utolsó bekezdésben Antall – saját szavai szerint – összegezte kérését: „Tegyük lehetővé, hogy nyugodtan, zaklatás nélkül végezhessem munkámat.”¹² Mindez, a jelenség viszonylag részletes leírása mellett sem tett volna ki egy oldalnál többet, a levél nagyobb részét tehát nem ez, hanem Antall József „bemutatkozása” („Mielőtt folytatom az ügy előadását, néhány személyi adatot kell közölnöm”) tette ki – azon szövegrészek, amelyek alapján a levelet jelnek, „életjelnek” neveztem.

Antall és barátai úgy gondolták, hogy a szoros megfigyelés nem más, mint aktuális politikai események miatt foganatosított preventív intézkedés („Követésének kulcsát Horti József fejtette meg szombaton azzal, hogy valószínű[leg] a Központi Bizottság ülése miatt figyeltek annyira, nem tesz-e valamit”¹³). Ezt alighanem alaptalanul hitték.¹⁴ Az Antall (és barátja, egy-

10 Jelen írás folytatása az Antallékról szóló korábbi írásaimnak (Rainer, 2002 és 2003). Azokhoz hasonló vizsgálati spektruma és módszertani kerete is, a mikrotörténet és a történeti antropológia egyes vonatkozásainak felhasználásával, lásd Burke (2000 [1988]); Levi (2000 [1991]).

11 Antall József levele Benkei András belügyminiszternek, 1968. február 10. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz. (Ezúton köszönöm Sasvári Editnek és Révész Bélának, hogy a forrásra felhívták a figyelmemet.) Itt az eredeti, saját kezűleg aláírt levél Benkeihez intézett változata található. Az azonosságra vonatkozólag lásd Kovács Jenő fn. ügynök jelentése, 1968. február 22. (ÁSZTL, M-30561. 248. p.): „[Antall] levelet írt Kádár Jánosnak, Benkei Andrásnak, Fock Jenőnek. [...] A levelek tartalma egy volt, a címzés volt más. Megszólítások: Miniszterelnök úr stb. és Országgyűlési Képviselő Úr, jelezve vele, hogy mint állampolgár és nem elvtárs szól.” Lehetséges, hogy a Kádárnak írt levelet az MSZMP KB székházába címezték.

12 Antall József levele Benkei András belügyminiszternek, 1968. február 10. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz.

13 „Kovács Jenő” jelentése, 1968. február 22. ÁSZTL M-30561. 248. p.

14 A KB-ülések önmagukban aligha szolgáltattak okot ilyen rendszabályok bevezetésére – az 1968. február 8–9-i ülésen semmiféle, a belpolitikai életre erőteljesen ható intézkedést nem vitattak meg, lásd az ülésről kiadott közleményt, Vass (1974) 132–133. p.

kori osztálytársa, az emigrációban élő, de a hatvanas évek közepe óta rendszeresen hazalátogató Tar Pál) iránti fokozottabb állambiztonsági figyelem inkább az MSZMP Politikai Bizottságának két 1966 eleji határozatával függhetett össze, amikor egyszerre tárgyalták a belső ellenséges erők „fokozódó” tevékenységét és az „imperialisták fellazító politikájával” kapcsolatos intézkedéseket.¹⁵ A csehszlovákiai reformfolyamat kiváltotta moszkvai nyugtalanság nagyobb aktivitásra ösztönözhetette az állambiztonságot Budapesten is (a magyar politikai vezetést pedig arra, hogy teret engedjen nekik). Ahhoz azonban Antall sem volt eléggé fontos célszemély, hogy pusztán emiatt több emberrel nyomába eredjenek, bár egy nyomozás intenzitását éppenséggel befolyásolták effajta külső körülmények. Abban az esetben, ha folyt nyomozás.

Antallal szemben folyt, mégpedig 1967 tavasza óta, a Muzeológus fedőnevű „ügyjelzés” keretében. Az „ügyjelzést” Tar Pál akkori hazalátogatása, s ez alkalommal folytatott politikai tárgyú beszélgetéseik váltották ki, amelyek tartalmáról a Belügyminisztérium III/III. csoportfőnöksége 4/b. alosztálya Kátai György fedőnevű ügynökétől értesült.¹⁶ A húsvéti diskurzus Antall és Tar között a „belső ellenséges”, „reakciós” körök találkozását példázta az „ellenforradalmi emigráció képviselőivel”, akik – a liberalizált beutaztatási politika jóvoltából – közvetlenül, személyesen képviselheték az „imperialista fellazító politikát”. Az Antall ellen nyomozó Budapesti Rendőr-főkapitányság ősszel telefon- és objektum- (lakás-) lehallgatások alapján megállapította, hogy Antall „jobboldali személyekkel tart fenn kapcsolatot, azokkal konspirált találkozókat folytat”.¹⁷ Bár kapcsolatainak „jellege” a jelentés szerint sem tisztázott, ez indokolhatta a követés bevezetését. A dekonspirálódás miatt készített hosszú igazoló jelentés csak a szakmai hibákról értekezik, arról nem szól, mit is akartak megtudni ily módon. A nyomozók a házmesterrel konzultáltak arról, hogy a Ferenciek téri (akkor Károlyi Mihály utcai) ház megfelelő lépcsőházában hogyan lehet „fedett figyelőhelyet” létesíteni. Ez a máskor bevált fogás csődöt mondott – a zsidó származású házmester ellenállási érdemei miatt nagyon tisztelte id. Antall Józsefet, s így első dolga volt figyelmeztetni a családot a rendőrségi érdeklődésre.¹⁸ A jelentés más balfogásokra is fényt derített (a követők észlelték, hogy Antall észrevette, hogy követik, s azt is, hogy Antall megbízásából valaki őket is figyeli, de nem szakították meg a megfigyelést), de arról, hogy miért is járt a nyomában fél tucat ember, egyetlen szót sem szólt.¹⁹ De mindez talán nem is fontos, egyszerű állambiztonsági rutinfeladat, amelybe hiba (hibák!) csúsztak.

Antall Józsefnek sem ez volt a fontos, bár érezhető kajánsággal részletezte, milyen „horderejű” adatokat eredményezhetett az akció (munkába – az Orvostörténeti Múzeumba és Könyvtárba, az esti gimnáziumba – ment, a Patyolatba, fiával az iskolába, az Országos

15 Az MSZMP PB 1966. február 1-jei ülésének jegyzőkönyve. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 386. ő. e.

16 Rainer (2003) 273–274. p. 1963 és 1967 között Antallról adatgyűjtés folyt, úgynevezett Figyelő-dosszié keretében. „Kátai György” 1960 óta jelentett Antallról, ebben az időben új fedőnéven „Kovács Jenőként” (uo. 276. p. 21. l.). Az ügynököt a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a szövegben „Kátai Györgynek” nevezem. A Muzeológus fedőnevű ügyjelzésnek külön dossziét nem nyitottak, iratait (már ami megmaradt belőlük) leginkább Antall F-dossziéja tartalmazza (ÁSZTL O-14820/2-a. 30–59. p.).

17 BM III/III-3. osztály, Jelentés Antall József ügyéről, 1968. február 21. ÁSZTL O-14820/2a. 36. p. Ugyanezen jelentés BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz. Az úgynevezett 3/a rendszabály (telefonlehallgatás) 1967. november 15.–december 15. közötti eredményeiről 1968. január 15-én készült jelentés „államellenes összeesküvés alapos gyanúját” említi, de követést nem javasol, csak helyiséglehallgatást és titkos házkutatást (ÁSZTL O-14820/2a. 30–32. p.).

18 Jeszenszky Gézáné Héjj Edit (ifj. Antall József unokahúga) és Jeszenszky Géza személyes közlése.

19 BM III/6. p. jelentése, 1968. március 6. ÁSZTL O-14820/2a. 39–40. p.

Széchenyi Könyvtárba stb.). „Tudom, hogy egy állam működéséhez, az államhatalom tevékenységéhez hozzátartozik az ellenőrzés” írta, ezért „nem sérelmemet terjesztem elő, nem magyarázatot kérek, csak a bizalmatlanság megszüntetését.”²⁰ A megfogalmazásban tetten érhető *megértés* némiképp összemosza a diktatórikus és más (például demokratikus) államhatalom „ellenőrző” funkcióit, de Antall nem a különféle kormányzati formák filozófiájáról akart értekezni. Azt akarta érzékeltetni, hogy *nincs értelme* az amúgy szükségszerű ellenőrző feladatokat éppen vele szemben alkalmazni, aki éppen az adott időre – Antall ezekben a hetekben lett az Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatóhelyettese – „találta meg a helyét”.

Ennek alátámasztására említette meg apja ellenállási és háború utáni, újjáépítési érdemeit, továbbá saját 1968-as beosztását. Végigtekintett önéletrajzán, kiemelve, hogy a „tizenkét évvel ezelőtt lezajlott események (akkor 24 éves voltam), az azt követő intézkedések – az elmúlt esztendőben végzett munkám és tevékenységem tekintetbevételével – nem teszik indokolttá a velem szemben foganatosított kísérő figyelő eljárást”. Említést tett közbiztonsági őrizetbe vételéről, kihallgatásairól, érzékeltette a tanári pályáról való időleges eltávolítását („ugyanakkor nem hoztak velem kapcsolatban olyan intézkedést tanárként, aminek munkakönyvemben jogfolytonosságot stb. érintő kihatása lett volna”). Majd a „hatósági logika” jó ismeretéről tanúságot téve végigtekintett a lehetséges gyanúokokon, rendre cáfolva azokat (nem végez államellenes tevékenységet, nem áll kapcsolatban olyan személyekkel, akikről ezt feltételezi, nem járt külföldön, csupán három külföldivel levelezik, nem jár külképviseletekre, kivéve a Lengyel Kultúrát. Ezzel szemben reggeltől késő estig dolgozik („jóval többet [...], mint a kötelező munkaidő és a követelmény”).²¹

A levél utolsó bekezdése tartalmazta a voltaképpeni jelzést. „Tegyék lehetővé, hogy nyugodtan, zaklatás nélkül végezhessem a munkámat, amivel megtaláltam a helyemet, és amivel az országot és a magyar népet szolgálom. Itthon maradtam 1956-ban, itthon kívánok élni, és itthon kívánom felnevelni a gyermekeimet. Azt kérem, hogy ne legyek hátrányosabb helyzetben, mint azok, akik elhagyták az országot, és most háborítatlanul térhetnek vissza látogatóban. Talán levelem is hozzájárul annak megmutatásához, hogy teljesen tisztában vagyok körülményeimmel és helyzetemmel, semmiféle államellenes cselekedetet nem lehet szándékom elkövetni. Nyugodtan szeretnék élni és eredményesen dolgozni. A magam kis területén megteszem a kötelességemet, amivel külföldön elismerést szerzek Magyarországnak, itthon pedig magam is teszek egy téglát a magyar művelődésügy épületéhez.”²²

„Elmondotta, hogy a levél megírására az ösztönözte, hogy a totális állammal módjában áll levelezni, és biztosítja, hogy nem fogja megdönteni. [...] A levélre az alábbi válaszokat várja, melyek szerinte a jelenlegi belpolitikai tendenciákat fogják tükrözni: Udvarias elnézés, tagadás, sőt erősebb, de jobb megfigyelés. Ez balratolódást mutatna. Erre szerinte csak taktikai okokból van szükség, mert a Szovjetunió a Kína elleni manővereiben nyugatra akar támaszkodni, és ebben a szituációban nem engedheti meg a belső esetleges lazulást.”²³ „Kátai György”, aki akkor már nyolc éve sajátos rezonőrje, krónikása, rendőrhatóságitag szokásos pongyolasággal, leegyszerűsítésekkel adta tovább Antall feltételezhetően hosszabb monológját a levél háttéréről. Arra azonban közlése mégis jó, hogy mielőtt komolyan mérlegre tennék

20 Antall József levele Benkei András belügyminiszternek, 1968. február 10. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz.

21 Uo.

22 Uo.

23 „Kovács Jenő” jelentése, 1968. február 22. ÁSZTL M-30561. 248–249. p.

Antall „tégláját” a magyar művelődésügy épületéhez, illetve – ami ez esetben egy és ugyanaz – tégláját a Kádár-rendszer főfalában, elgondolkodjunk azon, mi is lehetett valódi szándéka ezzel levéllel.

Mondandóját az ügynök mindig az állambiztonsági szervezet nyelvi és fogalmi keretei között adja elő, még akkor is, ha az előadásra „Kátaihoz” hasonlóan kevés gondot fordít. E keretek között mozgó közléseinek is az állambiztonság aktuális céljai mutatnak irányt. Ezt a nyelvi szöveget azonban időről időre „felbontják” olyan kifejezések, információelemek, amelyekről okkal tételezhetjük fel, hogy a megfigyelt eredeti szóhasználatát, gondolkodását rögzítik.²⁴ Esetünkben a „*totális állammal levelezni*”, a „*nem akarja megdönteni*” kifejezések, illetve az a szédítő ív, amelyben egy perifériális múzeum helyettes igazgatójának rendőrségi követésétől egyenes vonalat húz a szuperhatalmi politikai taktikáig, majd attól egy csatlós ország napi állambiztonsági praxisáig, kétségkívül antalli fordulatoknak tekinthetők. „Kátai” interpretációja ilyenformán éppenséggel megengedné azt a feltételezést is, hogy a levél egyszerűen Antall (akitől a humor társaságban éppen nem volt idegen) sajátos „performance”-a. Egy vicc: miután leleplezi a tehetségtelen, kétbalkezes rendőröket, bepanaszolja őket főnökeiknél, sőt a nagyfőnöknel, Kádár Jánosnál. A levél szándékos, sőt hangsúlyozott nyelvi elkülönülése (Kádár országgyűlési képviselőként, s valamennyiük *úrként* való megszólítása) deklaráció: a beszélő kívül áll a „totális államon”. Tényleg nem akarja megdönteni, jóllehet a kifigurázás, a megviccelés aktusában benne rejlik: megtehetné, ha akarná – de nem akarja, csak diogenészi gesztussal annyit kér, ne takarják el előle a napot, hagyják (békén) élni.

Nem is Antal közismert monomániás politikai érdeklődése²⁵ teszi alapvetően kétségessé a fenti magyarázatkísérletet, nem is az, hogy a politikában nemigen látta meg a humoros elemeket. Sokkal inkább a levél, a jól megkomponált, terjedelmes szöveg az, amely valószínűsíti: Antallnak komoly szándékai voltak vele, még akkor is, ha az „ügyet” derűsen, kedvtelve is elő tudta adni hallgatójának (sajnos, ezeket a metakommunikatív elemeket semmiféle jelentés nem tudja érzékeltetni). Antall József a Kádár-rendszerrel való, fenntartásokon alapuló együttélésének szimbiotikus szakaszát szerette volna valamilyen módon napvilágra hozni; kimondani, ami kimondatlan, megnevezni, amit senki sem nevezett a nevében. Az informális, lappangó megegyezésről *beszélni*, valamiről, amiről nemigen beszélt senki, „csak” élt benne. Mindezt egy félig-meddig homályban lévő, bensőséges nyilvánosság számára fogalmazta meg.²⁶ Alapvető fenntartásait ez alkalommal sem deklaráta, csupán az elkülönülés nyelvi gesztusaival jelezte – ezek a jelek sokkal hangsúlyosabbak egy politikai levélben, mint a mindennapi életben.²⁷ Beállítása szerint rendőrségi követése üzemzavar egy 1956 után, sok nehézség árán kialakult kapcsolatrendszerben. A lényeg azonban az 1968-ra kiküzdött közös nevező: Magyarország, a magyar nép szolgálata, az a bizonyos téglá a magyar művelődésügy épületéhez, amelyhez immár egy kiküzdött *saját* „kis terület” is tartozik. Az antalli közös nevezőben a személyes múlt vállalt

24 Más korszak más szituációjára vonatkozik, de nagyon hasonló az inkvizítor és a kihallgatott (boszorkánysággal gyanúsított) eretnek közötti dialógusból keletkezett szöveg, lásd Ginzburg (2000 [1989]). A besúgó lélekállapotáról lásd Csepeli (2000).

25 Lásd Révész (1995); Debreczeni (1998), illetve visszaemlékezések sokasága, pl. Gergely (1998).

26 Kádár politikai levelezésének fontos vonása ez a bensőséges fél- vagy álnyilvánosság, lásd Huszár (2002).

27 Antall családtagjai közlése szerint soha nem írta le, élőszóban sem használta az „elvtárs” megszólítást. A „hivatalossággal” történő formális érintkezés egy talán nem is olyan széles mezéjén kívül ez nem is terjedt el a magyar társadalomban – például a korszak jelen idejű, többnyire realiztikus megközelítésű magyar filmjeiben számtalan nyoma van a régi megszólítási formák továbbélésének vagy az újak szándékosan parodisztikus használatának.

folytonossága hangsúlyos (mindössze 1956-tal kapcsolatban fedezhető fel némi csekély távolság, akkori életkorára történő utalásában), az egyetlen elhatárolódó kitétel a nyugati emigrációra vonatkozik, amelyben Antall csalódott a forradalom után.²⁸

Antall levele azonban éppen a megcélzott tér miatt nemcsak egyoldalú deklaráció, hanem tesz is. A beszéd a választól válik (válhat) beszélgetéssé. Úgy tűnik, ha érdemi válaszra nem is, valamilyen visszajelzésre számított. Ebben azonban csalódnia kellett. Pedig a levél – ezt a válasszal kapcsolatos belső iratok jól érzékeltetik – keltett némi figyelmet. Valószínűleg nem került Kádár vagy Fock kezébe, de a Kádár János országgyűlési képviselőnek intézett levélről dr. Sík Ottó, az MSZMP KB irodája munkatársa érdeklődött írásban Rácz Sándor állambiztonságért felelős miniszterhelyettesnél.²⁹ Fock titkársága Benkeihez fordult, aki maga sem látta a levelet, de annak tartalmát jelentették neki, s titkársága az ügyet Rácra szignálta – végül tehát minden szál Rác kezében futott össze.³⁰ Ő a III/III-3. (a Figyelő-dossziés személyek ellenőrzésével foglalkozó) osztály vezetőjéhez, az Antall család megfigyelésével már az ötvenes évek eleje óta foglalkozó Agócs István alezredeshez fordult. Agócs a BRFK bevonásával tisztázta a dekonspiráció körülményeit, majd jelentett a főcsoportfőnöknek. Ebben javasolta, hogy „külső figyelmet” a további operatív ellenőrzés során ne alkalmazzanak. Ugyancsak indítványozta, hogy a válaszban értesítsék Antallt arról, hogy panaszát megvizsgálták, s közölgék vele, „hogyan él és munkáját az állampolgári jogok és kötelességek szemelőtt [sic!] tartásával folytassa tovább.”³¹

Agócs tehát – s ezzel Harangozó Szilveszter, a III/III. (belsőreakció-elhárító) csoport főnöke is egyetértett – valamelyest megnyugtató jelzés visszaküldését javasolta, ami ha nem is érdemi reakció, de értelmezhető legalább paternalista válaszként, benne a magától értetődő állampolgári kötelességek mellett a jogokra való utalással. Rác az MSZMP KB Irodának küldött első tájékoztatójában még úgy fogalmazott: „Intézkedtem, hogy a jövőben Antall Józsefnek hasonló jellegű panaszra ne legyen alapja.”³² Három nappal később ugyanoda már csak annyit írt, hogy a BM átvállalja a válaszáadás terhét – annak tartalmáról nem tett említést.³³ Nyilvánvalóan csak annyit akart tudni: mennyire veszik komolyan a levelet másutt, odafent; amikor kiderült, hogy egyáltalán nem, a következő választ adatta a BM Titkársággal: „Antall József részére, Budapest V., Károlyi Mihály u. 4/8. sz. – Az MSZMP Központi Bizottságához, a Minisztertanács elnökéhez, valamint a Belügyminisztériumba írt beadványaiban foglaltakkal kapcsolatban értesítem, hogy panaszát, mint alaptalant, lezártak tekintjük. Budapest, 1968. március 14-én. Kiss Lajos r. alez.”³⁴ Ha Antall levelében a fenntartások és a kívülről származó jelét helyezte el, akkor a rendőrmisztérium minimalista változata maga volt az ignorancia – erre utal a megszólítás és a búcsúzás hiánya, az eredeti levél címzettjeinek szándékolt vagy véletlen eltévesztése (Kádár János képviselő helyett az MSZMP KB stb.). Antall magasra tette a mércét, bár az általa emlegetett totális állam logikájának tökéletesen megfelelő címzettek választott. Azok azonban nem kívántak tudomást venni félnyilvánosságnak szánt politikai életjeléről.

28 Antall számára a vonatkoztatási pont Tar Pál volt, akkori viszonyuk „lenyomatáról” lásd Rainer (2003) 289–294. p.

29 A levél Kádár titkárságának levelezési anyagában nem található fel (Huszár Tibor szíves közlése).

30 BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz.

31 Jelentés Antall József ügyéről, 1968. február 21. Uo.

32 Rácz Sándor belügyminiszter-helyettes levele Sík Ottónak, MSZMP KB Iroda, 1968. február 26. ÁSZTL O-14820/2a. 37–38. p.

33 Rácz Sándor miniszterhelyettes levele Sík Ottónak, MSZMP KB Iroda, 1968. február 29. BM Központi Irattár Belügyminiszteri iratok 1968. doboz, 4016. i. sz.

34 Uo.

AZ ÚJSÁGCCIKK

1968. július 28-án a *Magyarország* című hetilap a 20. oldalon Lengyelek Magyarországon címmel cikket közölt, amely Dömötör László aláírásával jelent meg. Az 1939-es, Lengyelország német lerohanását követő menekülthullámra, a velük kapcsolatos német–magyar politikai ellentétekre emlékező írásnak – szerzője saját szavaival – két esemény adott aktualitást: a második világháború alatti Magyarországgal kapcsolatos diplomáciai iratok bő válogatásának megjelenése,³⁵ illetve az a tény, hogy „a közelmúltban lengyel társadalmi szervek munkatársai kutatták hazánkban a második világháború alatt nálunk élt lengyelek tevékenységének nyomait. Sok érdekes, korábban csak néhány személy előtt ismert dokumentum is előkerült. Annak idején dr. Antall József minisztériumi tisztviselőként irányította a lengyelek sorsát – Magyarországon.” Bár a cikk szerzője nyíltan nem írta le, valószínűsíthető volt, hogy a dokumentumok magánál dr. azaz id. Antall Józsefnél „kerültek elő”. A cikk második része röviden és sajátosan ismertette id. Antall életrajzát, mondván, hogy a Belügyminisztérium osztályvezetőjeként irányította a lengyelek „sorsát”, hogy a felszabadulás után „hosszú évekig” volt építésügyi (helyesen: újjáépítési, és nem túl hosszú ideig) miniszter, majd a Vöröskereszt és a Lengyel–Magyar Kereskedelmi Kamara elnökeként dolgozott. Ezután következett a lengyel polgári és katona menekültek sorsának rövid leírása. Id. Antall József neve még háromszor szerepelt a cikkben. Az első: „Antall József – felhasználva beosztása adta minden lehetőségét – minden erővel és eszközzel segítette a hazánkba menekült lengyeleket. Ezt a munkát azonban sohasem tudta volna elvégezni, ha a magyar nép legkülönbözőbb rétegeiből igen sokan nem sietnek a segítségére. A lengyel menekültek között ott voltak a kommunista párt tagjai is.” A második azt tudatta, hogy Antall a német megszállás után együtt került a Gestapo börtönébe az itteni lengyelek számos „bátor” vezetőjével, köztük olyanokkal, akiket később kivégeztek. A harmadik – a cikk záró bekezdésében – a következőképpen hangzott: „Dr. Antall Józsefet – közmegelegedésre végezte munkáját munkatársaival együtt – a felszabadulás után a »Polonia Restituta« elnevezésű egyik legnagyobb lengyel kitüntetéssel jutalmazták. Most emlékiratait rendezi: »Amiről az akták nem beszélnek...« címmel.”

Az ártatlanabb, fiatal olvasó mindezek alapján úgy vélhette, id. Antall József nyugalmazott miniszter tiszteletre méltó, közmegebecsülésnek örvendő idős ember, a magyar ellenállási mozgalom valamiféle harcosa, aki a felszabadulás után ezért magas tisztségeket töltött be, ma pedig egy (talán hamarosan a Kossuthnál megjelenő?) könyvet ír. Ezt támasztotta alá életrajza, amely nem említette kiscgazda párttagságát, azt, hogy Nagy Ferenc koalíciós kormányában volt miniszter; természetesen hallgatott 1956-ról, viszont – igaz, eléggé szervetlenül, ügyetlenül – működését összekombinálta a magyar nép támogatásával, meg a lengyel menekültek közötti kommunista párttagokkal. Hallgatott arról, hogy munkatársai közül – akikkel együtt „közmegelegedésre” dolgozott – 1951-ben jó néhányat kitelepítettek (Osváth Lászlót, Baló Zoltánt, Utassy Lórándot, Pintér Viktort³⁶), nyugdíjának felemelésére vonatkozó kérelmét pedig az előző évben visszautasították.³⁷

Látszatra sem ezek a diszkrétén kezelt tények, sem az id. Antall Józsefről festett idillikus kép nem indokolta, hogy a Belügyminisztérium III/III-3-a. egy jelentésében az év vége felé úgy fogalmazzon, hogy id. Antall fiával együtt „akciót indított a horthysta külpolitika és államapparátusának egyes tagjai, valamint az FKP és jobboldali képviselői rehabilitálása

35 Ránki (1968).

36 Id. Antall (1997).

37 BM III/III-3-a. feljegyzése, 1967. november 9. ÁSZTL O-14820/2. 99–100. p.

érdekében.”³⁸ Első látásra az is túlzásnak tűnik, hogy a *Magyarország* nem túl jelentős közleménye nyomán a minisztérium legmagasabb szinten készítsen összefoglalót, javasolva, hogy „a párt illetékes szervei által az ilyen jellegű cikkek megjelenése megakadályozást nyerjenek [sic!].”³⁹ Arról, hogy id. Antall József háború alatti tevékenységének dokumentumait rendezzi, hogy emlékeit írásban is rögzíti, a szervek az ötvenes évek végétől tudtak, számos ügynöki jelentés mellett magától id. Antall Józseftől, aki még 1958-ban beszélt erről kihallgatójának, Bodrogi László őrnagynak.⁴⁰ Tudtak arról is, hogy ő és családja gondolkodik az emlékiratok megjelentetésén, tudták, hogy lengyel történészek és diplomaták időnként felkeresik a nyugalmazott minisztert otthonában. Még a cikkben emlegetett „lengyel társadalmi szervek” munkatársainak egyébként 1966 végi látogatásáról is voltak információik. Igaz, ezek nem az említett szervek – lengyel hadtörténészek – egyik „munkatársának”, Witold Biegenskinék 1968-ban Varsóban megjelent, a magyarországi lengyel katonai emigrációról szóló publikációjából származtak,⁴¹ inkább két másik, sajátos forrásból. Egyrészt hadtörténész honfitársaik kutatómunkája iránt egy további „lengyel társadalmi szerv”, a Lengyel Állambiztonsági Szolgálat is érdeklődött (*ex officio*). Nem annyira id. Antall személyére vagy a menekültekkel való bánásmódra, mint inkább az ő egyes lengyel (és magyar) kapcsolataira, s főként id. Antall dokumentációjára voltak kíváncsiak. A másik forrás még közelebb volt a tárgyhoz – a *Magyarország* cikkének írója Varga Sándor fedőnéven történetesen a BM III/III-4., a kulturális területen működő reakciót elhárító osztályának ügynöke volt.⁴²

A húszas évek elején született „Varga” a háború alatt kis jobboldali radikális laposkának dolgozott. Legkésőbb 1957-től ismét a sajtó területén működött, különféle hetilapoknak, például a *Hétfői Hírek*nek, vagy ahogyan a példa mutatja, a *Magyarországnak* dolgozott. A BM III/III-3-a. 1968 végi jelentése (ide került át „Varga” a kulturális területről az év elején) „eredményes, jó képességű, kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező, gyakorlott” ügynökként jellemezte, hozzátéve azonban, hogy állandó állása nincs, és (ezért? másért? mindenért együtt?) gyakran iszik. Elhelyezése azonban „folyamatban van”, addig is havi 200 Ft költségtérítésben részesül. Mindebből úgy tűnik, hogy „Varga Sándor” a hatóság sokoldalúan foglalkoztatható, de némiképp „problémás”, az adott pillanatban kicsit lenézett hálózati személye volt (akinek havi kétszáz forinttal szűrték ki a szemét), akihez azonban mégis fűződött némi hatósági remény (máskülönben nem akarták volna elhelyezni).⁴³

38 Jelentés dr. [id.] Antall Józsefről, 1968. november 29. ÁSZTL O-14820/2. 103. p.

39 Belügyminisztérium, Jelentés volt polgári politikusok törekvéseiről, 1969. január 8. Uo. 113. p.

40 Rainer (2002). Ugyanerről szólt a BRFK ügynökének, „Sas”-nak 1968. augusztus 29-i jelentése is, ÁSZTL O-14820/2a. 45–46. p.

41 Biegenski tanulmányát tartalmazza Kapronczay Károly bibliográfiája, in id. Antall (1997) 21. p.

42 „Varga Sándor” jelentése, 1967. április 24. ÁSZTL O-14820/2. 96–98. p. „Varga” valódi nevét – amely a cikk alatt is szerepel – egy későbbi jelentés tartalmazza, mint akinek „felhasználásával” Antallék valóra akarják váltani törekvéseiket. „Varga” jelentéseiből egyértelmű, hogy a cikk(ek, lásd alább) szerzője ő volt. (Jelentés a dr. [id.] Antall József és fia kezdeményezésére megjelent cikkről, 1969. február 8. Uo. 116–117. p.)

43 BM III/III-3-a. Az FKP jobboldali elemei vonal 1968. évi összefoglaló jelentése, 1968. december 10. ÁSZTL O-14820/1a. 405. p. Az egy évvel későbbi vonal-összefoglalóban (uo. 438. p.) jellemzése szóról szóra ugyanez, kivéve a problémáira vonatkozó részt – nem lehetetlen, hogy „Varga” helyzete, talán az Antallék ügyében végzett eredményes munkája, az elismerés stb. nyomán „konszolidálódott”. – „Varga” munka- és szervezési dossziéját e sorok írásáig nem bocsátották rendelkezésemre.

„Vargát” tartói a lengyel kollégák érdeklődése nyomán arra utasították, számoljon be id. Antall József magánarchívumáról. Ő a maga módján, kis cikkben tett eleget a feladatnak, amelyben „bemutatta” id. Antall egykori tevékenységét is, sok névvel, adattal. Olvasói erre nem reagáltak (a történetet nagy vonalakban ismerték), megjegyzéseikből azonban világos, hogy „Varga” Antall kérésére próbálkozott már valamilyen publikációval a korábbi években, sőt erre a célra iratokat is kapott tőle. Ez sem váltott ki érdeklődést, Budapest valószínűleg tájékoztatta a lengyeleket, s „Vargának” annyit mondtak, hogy „keresse meg a korábban rendelkezésére bocsátott dokumentációt és azt nekünk juttassa el.”⁴⁴ Mint később kiderült, „Varga” a *Lengyelek Magyarországon* kéziratának első változatát is eljuttatta a BM-be, de az sem okozott különösebb izgalmat (legfeljebb, az idézettek tanúsága szerint, a „vörös farkak” számát szaporította egy kissé a cikkben).⁴⁵

Annál nagyobb riadalmat okozott „Varga” 1968. október 23-i jelentése, amelyben egy id. és ifj. Antall Józseffel közösen folytatott beszélgetéséről számolt be. Ebből az derült ki, hogy a szervekkel ellentétben Antallék a cikk a legnagyobb izgalommal töltötte el. Sőt, nemcsak őket: „Előhoztak egy csomó levelet, amik azóta érkeztek. [...] Átadtak nekem egy kiadványt azzal a felkiáltással, hogy Helle Laci hozta tegnap, miután tudta, hogy jössz ide.”⁴⁶ Egy későbbi összefoglaló szerint (lehetséges, hogy ez is „Varga” jelzéseire támaszkodott) id. Antall „Budapesten és vidéken élő elvbarátaitól számos gratulációs levelet és telefont kapott. Ezek reményüknek adtak kifejezést arra, hogy ennek alapján sor kerülhet rehabilitációjukra is, és arra, hogy kiemelt nyugdíjat állapítsanak meg részükre.”⁴⁷

A beszélgetést ifj. Antall József irányította („igen kimérten, határozottan, mintegy utasítás formájában tanácskozott velem” – jegyezte meg némileg indignáltan „Varga”), s mondandójának lényege az volt: folytatni kell a cikket, sorozatot kell írni a második világháborús magyarországi menekültekről. E cikkek középpontjában id. Antall József állna, a történeti pontosság, a részletek gazdagsága az ő iratai alapján garantált, emellett azonban fel kell keresni és meg kell kérdezni egy sor még (ithon) élő résztvevőt, egykori diplomatáktól magas rangú köztisztviselőig, kiscgazdától honvéd- és csendőrtiszteken át legitimistákig. „Varga” részletes eligazítást kapott nevekkal, címekkel, telefonszámokkal, jelölve annak, hogy a szóban forgó személyekkel Antallék rendszeres kapcsolatban állnak. Id. Antall József kis kitérőként megjegyezte, hogy a lengyelek egyes vezetői tudalévően az angol titkosszolgálat magas rangú tisztjei és beosztottjai voltak. Hosszabb fejtegetésbe bocsátkozott a kiscgazda emigráció hazatérésének lehetőségéről, s hozzátette, a napokban hazalátogató magyarok közvetítésével üzenetet kapott Varga Bélától, illetve Nagy Ferencről. Ifj. Antall József megemlíttette, hogy hamarosan ő lesz a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár igazgatója, szót élénk nemzetközi kapcsolatairól (főleg a „katolikus egyházon keresztül”). A beszélgetés – kis túlzással – érintette tehát a magyar állambiztonság célpontjainak jelentős részét, kirajzolta a magyar kommunista rendszer szinte teljes ellenségképét. Mindezt a cikk kapcsán, s az egész „hálózat” középpontjában mintha a Károlyi Mihály utcai lakás és lakói állnának.

„Varga” azért megkérdezte, miért is kell ezt csinálni, miért kell „továbbvinni” a lengyelügyet. Jól tette, mert némi gyógyírt nyert a kimért hang okozta lelki sebére. „Ifj. Antall József [ezt így] összegezte: az én [tudniillik „Varga”] bátorságom és kemény helytállásom nyomán

44 „Varga Sándor” jelentése, 1967. április 24. ÁSZTL O-14820/2. 98. p.

45 Jelentés a dr. [id.] Antall József és fia kezdeményezésére megjelent cikkről, 1969. február 8. Uo. 116–117. p.

46 „Varga Sándor” jelentéséből, 1968. október 23. ÁSZTL O-14820/2a. 47–48. p. (A teljes jelentés nem található az általam tanulmányozott dossziékban, vö. 43. lj.)

47 Jelentés dr. [id.] Antall Józsefről, 1968. november 29. ÁSZTL O-14820/2. 451. p.

sikerült a hamu alól ezt a parazsat kikaparni, ami most már izzik, mutatja a lengyelek nagyfokú érdeklődése. Lengyelország a kommunista táboron belül egy olyan pont, ami nekünk példaképünk lehet, és nekünk követni kell a lengyel példát. [... Magyarországon is] az a polgári demokrácia felé közeledő szocializmus valósulhat meg és kell is hogy megvalósuljon, ami Lengyelországban van.” Körülbelül ezért tartották mindketten „Varga” írását „az utóbbi évek legjelentősebb politikai cikkének”.⁴⁸

„Vargát” azonban még ez sem nyugtatta meg teljesen. Így azután, amikor ifj. Antall József vázlata nyomán elkészítette a következő cikket Francia menekültek Magyarországon címmel, s a kéziratot megvitatta vele, újra előhozakodott aggályaival. Elképzelhető, hogy a cikk első változata vagy terve láttán az állambiztonság arra utasította ügynökét, igyekezzen befolyásolni, „méréskelni” annak tartalmát. „Varga” szerint ifj. Antall makacsul elutasította ezeket a javaslatokat, a „marxista blablát”, de a cikkek (a sorozat ötről időközben háromrészesre szűkült) általános célkitűzéseiről ismét szívesen beszélt. Ezúttal nem volt szó a lengyel példáról. Antall három törekvést említett: a magyar ellenállás, a „másik Magyarország” történetének feltárásával közelebb kell hozni az országot a Nyugathoz; a második cikkel közös, magyar–francia történeti kutatásokat kívánt inspirálni; s végül személyes jellegű céljairól szolt – ez utóbbiakról a legtöbbet.

Ezek sorában elsőként apja teljes rehabilitációját említette, amit állítólag Kállai Gyula és Ortutay Gyula meg is ígért Kádár megbízásából. „A másik személyes kérdés az ő ügye. Őt sajnos 56 után igen súlyos zaklatásoknak tették ki. Így akarja ő bizonyítani [...] hogy őt nem törték meg, és nem befolyásolták azok a vekzatúrák[sic!], amelyeknek ki volt téve 56-ban, elsősorban kisgazdapárti vonalon, de ugyanakkor közbejött[ek] nekem más dolgom is, és ezeket összevonták. Igaz, hogy eljárás nem indult ellenem – mondta –, de nem valószínű, hogy feddhetetlenségi bizonyítványt kapnék, és ezeknek az anyagoknak a rendezésével, összegyűjtésével majdan adandó alkalommal szeretném úgymond pofájába vágni a kihallgató tisztnek, hogy a bölcs prédikációi ellenére is ugyanaz vagyok, aki voltam. [...] Mi a fasisztákat többre becsüljük, mint magát és a hasonlókat – mondta ez a tiszt –, mert a fasiszták azok a fasiszmus és a náci Németország helyére behelyettesítették a marxizmust, a Szovjetuniót és azok egyszer már lezárták a múltjukat. Maguk pedig polgári ellenzéki vonalon, mint nacionalisták és nemzetközi koncepciót keresők állnak velünk szemben, ami lényegesen nehezebb és nekünk több gondot és bajt okoz.” Antall utalt 1956-os szerepére a kisgazda ifjúsági szervezésben, amikor „néhány barátjával [együtt] kissé szélsőségesebb hangot is megpendített”, s akik aztán külföldre távoztak. „Aztán később abbahagyták a vele való foglalkozást, azoknak viszont, akik külföldre távoztak, nagyrészt megbocsátottak, hiszen már haza is jöttek, és úgy látszik, hogy ezt az egész 56-os dolgot elfelejtették. Ez számára megnyugtató, mert biztonságot ad, és nyugodtabban tud apjával és barátaival politizálni, hiszen az a történész munka, amit ő végez, végeredményben – habár már szakterület, de – erősen politika.”⁴⁹

„Varga” szövegében – viszonylagos koherenciája ellenére is – nehéz elkülöníteni az elbeszélőket és a hozzájuk tartozó elbeszéléseket. Antall 1957-es kihallgatója például minimum két (ha „Vargát” egy elbeszélőnek fogjuk fel) áttételen keresztül beszél. A „polgári ellenzéki vonal” kifejezést akkor kihallgatók nemigen használták, s az egész „elemzés” Antall által erősen átértelmezettnak tűnik. Antall mondatait Kádár Jánoshoz írt levelével összehasonlítva azonban mégis kivehetők gondolkodásának szekvenciális elemei, amelyek persze a címzettől függően eltérő állításokhoz szolgáltak érvként. A központi kérdés láthatólag a személyes múlt

48 „Varga Sándor” jelentéséből, 1968. okt. 23. ÁSZTL O-14820/2a. 47–50. p.

49 „Varga Sándor” jelentése, 1968. december 18. Uo. 53–57. p.

folytonossága olyan helyzetben, amikor külső nyomásra a múlt egyik vagy másik szakaszáról hallgatni kell. Az emlékezés kimondható folyamata megszakadt, sőt, fennáll a veszély, hogy akár az egész elmondhatatlan marad. A múlt azonban identitásképző tényező, a tét tehát az önazonosság. Ezt pedig a hatvanas évek végére a rendszerrel való kényszerű, mégoly fenntartásos együttélés amúgy is kikezdté. 1968 reményét Antallék gondolkodásában nem a szocializmus emberi arcának felvillanása váltotta ki, hanem az, hogy az emlékezés nyilvánossá válhat, a személyes, sőt azon túli, annál tágabb múlt folytonossága deklarálható. Akár a beilleszkedés magyarázatával (tégla a magyar művelődésügyben), akár a múlt új konstrukciójának lehetőségével, mellyel felmutatható a második világháborús szerep, s talán a koalíciós demokrácia is elbeszélhetővé válik (1956-ot pedig úgyis elfelejtették). Ez a remény indította útjára az életjeleket. Mindehhez tehát mégis szükség volt arra, hogy a kommunista rendszer a változás jeleit mutassa, hiszen az esetleges „elbeszélés” feltételeit nem Antallék diktálták, s ezt ők is jól tudták. Ám amennyiben mégis érdekelte őket a szocialista rendszer evolúciója, annak kívánatos iránya nem az 1968-as Magyarország volt. Ez a viszonyítási pont a „Vargával” való beszélgetésben egyértelműen megjelent: az 1968-as Lengyelország. Ott a posztsztálini rendszert marxista alapon demokratizálni kívánó értelmiségiekkel és pártfunkcionáriusokkal (ahogyan ott nevezték, a „kontesztálókkkal” és a „revizionistákkal”) szemben az államhatalom a nacionalista retorikát, a nyílt antiszemitizmust és Moczar tábornok-belügyminiszter híveit (a „partizánokat”), legfőképpen pedig az ő belügyi alakulatait vonultatta fel. A brutális fellépés sikerrel hallgattatta el az ottani reformereket, s egy ideig úgy tűnt, Lengyelországban valósul meg az úgynevezett „nemzeti kommunizmus” egyik korabeli változata.⁵⁰

Ha az orvostörténészek nemzetközi összefüggése – amelynek példáján Antall a történelemszakma politikai jellegét szemlélte „Vargának” – politika, akkor a második világháborús magyar ellenállás kérdésének feszegetése egy nagy példányszámú hetilapban 1968-ban *tényleg* a politika alapkérdéseit feszegette. A franciákról szóló cikk (amely természetesen nem jelent meg, ahogyan a tervezett sorozat többi része sem) középpontjában most már valóban id. Antall József állt, sőt abban meg is szólalt. Amit mondott, abban a franciákra vonatkozó rész volt a legkevésbé lényeges, bár a két ország kölcsönös recepciójában hosszú ideje fennálló egyenlőtlenségről alkotott véleménye (számunkra ők a „németsegen túli Európa” vonzó példája, modell, számukra a magyarság: „jelentéktelen parasztok a kontinentális politikai sakk-táblán”) provokatív és találó. Sokkal fontosabb volt a személyes történet általános politikai deklarációban való megfogalmazása: „Ne szégyelljük azt sem a világ elé tárni, hogy volt egy másik Magyarország is, amely hű maradt eszméihez és a legnehezebb időszakban segített az elesetteken, és hatalmi helyzetéhez viszonyítva nagy tetteket hajtott végre a hitlerizmussal szemben.” Semmi kétség, id. Antall József személyes történetére vonatkozólag mindez teljesen igaz volt. Ő azonban a „másik Magyarország” politikai-szociológiai meghatározására törekedett, s azt a „hivatalos kormánypolitika egyes képviselői (Teleki Pál, Keresztes-Fischer Ferenc) és az ellenzéki körök – köztük Bajcsy-Zsilinszky Endre – egyes csoportjai” formulában találta ki, külön kiemelve a kisgazdapárt szerepét, melynek maga is tagja volt.⁵¹

A kommunista ideológiában a jövőképpel, a célok megfogalmazásával szinte egyenrangú a kanonizált múlt jelentősége.⁵² A Kádár-rendszer hivatalos emlékezeti kánonja – nem utolsósorban 1956 sajátos magyarázata miatt, amely ezt megerősítette – a „forradalom” és az „ellenforradalom”, illetve az ezekkel azonosított kommunizmus és fasizmus, egyetemes jó és

50 Paczkowski (1997) 218–249. p.

51 A kéziratot lásd ÁSZTL O-14820/2. 108–111. p.

52 Gyáni (2002).

egyetemes rossz egyszerű duális szembeállításán nyugodott.⁵³ A Horthy-korszak megítéléséről a hatvanas évek vége felé történettudományi műhelyekben már folytak viták, attól azonban még messze voltak, hogy a dogmákat egy autentikus résztvevő saját személyes példájával kérdőjelezze meg – a széles nyilvánosság előtt.⁵⁴ Id. Antall József példázata pedig az általánoson belül még egy különösen kényes részproblémára is kényelmetlen fényt vetett volna: az ellenállásra, amelyet a párttörténetírás teljesen kisajátított a kommunistáknak vagy azoknak a csoportoknak, amelyekben legalább egy kommunista megfordult. Id. Antall érezte ezt, igyekezett is személyes szerepét a szükséges minimumra korlátozni, amikor a tervezett cikkben hangsúlyozta együttműködését a „baloldali ellenzékkel”. A *kommunista* szót azonban nem tudta leírni. Ez „Varga Sándor” feladata lett volna, de közreműködése okafogyottá vált, a cikk asztalfiókban maradt.

Túlbecsülnénk az állambiztonsági szervek szerepét, ha azt gondolnánk, az ő éberségük akadályozta meg, hogy Antallék következő életjele is napvilágot lásson a *Magyarországban*. 1968-ban ezt a feladatot már mások végezték, kevésbé intézményesült, informális keretek között. „Varga” jelentéseiben szó is esik róluk: a „szerkesztőségről”, „két vezető külpolitikai újságíróról”, akik a cikket „véleményezték”, s „magasabb szintekről”, ahová az első kézirat is eljutott. Az állambiztonság inkább ifj. Antall József politikai (társas)játékaitól riadt meg, amelyekkel személyes jeleit nagypolitikai mezőbe helyezte. Ahogyan levelét, s kiváltképpen az apjáról szóló cikkeket valóságos vagy lehetséges politikai játszmák, alkuk, egyezségek részeként szerette volna látni. Ahogyan hazai, sőt nemzetközi koalíciót vizionált, magát pedig az éppen készülő történelem aktorának láttatta. De vajon Agócs, Rácz és a többiek, tizenkét évvel 1956 után, az Antallékkal való tizenkét évi, sajátosan „bensőséges ismeretség” után tényleg megriadtak 1968-ban – vagy csak úgy tettek, mint aki megriad? Talán 1968-ban elégek voltak más, valóságosabb riadalmakra. A jól felfogott érdek, az állambiztonság „legitimációja”, valamint a lassan két évtizedes rutin viszont azt diktálta: legalábbis tegyenek úgy, mintha komolyan vennék a nagy összefüggéseket. Ezért a kiscgazda „vonalról” szóló összefoglaló jelentéseik még évekig ismételték a „hamu alól kikapart parázsról” szóló mondatokat, ők pedig szorgalmasan tovább hizlalták a Figyelő-dossziékat. A politikai játék így tényleg társasjáték lett, s az állambiztonságnak valami szerepe (egy szignalizáció, egy telefon, egy pár soros átírat) még az „életjelek” elnémitásában is lehetett. Amivel – paradox módon, hosszabb távlatban – a Kádár-korszak más, utólag még az állambiztonságnál is nehezebben kivehető intézményeivel együtt éppenséggel az antalli dilemma megoldásához, az önazonosság megőrzéséhez adtak segítséget.

IRODALOM

- ANTALL József, id.: *Menekültek menedéke. Emlékek és iratok*. Budapest, 1997, Mundus Egyetemi Kiadó.
- BEREND T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Peter BURKE: Mi a történeti antropológia? In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 2000, Replika Kör, 17–23. p. [1988]
- CSEPELI György: Két világ határán. *Kritika*, 2000. 2. sz. 16–18. p.
- DEBRECZENI József: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás*. Budapest, 1998, Osiris.

53 Rév (1999).

54 A megítélés változásairól Püski (2002); Romsics (2002); Lackó (1984).

- FERBER Katalin–REJTŐ Gábor: *Reform(év)fordulón.* Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- GERCELY András: Antall József, a rendszerváltás miniszterelnöke. In Schmidt Mária, Tóth Gy. László (összeáll.): *Janus-arcú rendszerváltás. Tanulmányok.* Budapest, 1998, Kairosz, 122–135. p.
- Carlo GINZBURG: Az inkvizitor mint antropológus. In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest, 2000, Replika Kör, 147–156. p. [1989]
- GYÁNI Gábor: Emlékezeti kánonok – emlékező közösségek. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 195–200. p.
- HUSZÁR Tibor (szerk.): *Kedves, jó Kádár Elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989.* Budapest, 2002, Osiris.
- HUSZÁR Tibor: *1968. Prága – Budapest – Moszkva.* Budapest, 1998, Szabad Tér.
- HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza 2. köt. 1956. november–1989. július.* Budapest, 2003, Szabad Tér–Kossuth.
- KORNAI János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság. 1–2. rész. *Gazdaság,* 1987. 2. sz. 5–46. p., 3. sz. 5–40. p.
- KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, 1993, HVG Rt.
- KOVÁCS János Máttyás: Reform Economics: The Classification Gap. *Daedalus,* 119, 1990 (1), 215–248. p.
- KOZÁK Gyula: Marwick szerint a (hatvanas évek) világ(a). In Kőrösi Zsuzsanna–Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv IX. 2001. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 9–41. p.
- LACKÓ Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról.* Budapest, 1984, Kossuth.
- Giovanni LEVI: A mikrotörténelemről. In Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest, 2000, Replika Kör, 127–146. p. [1991]
- LUKÁCS György: *A demokratizálódás jelene és jövője.* Budapest, 1988, Magvető. [1968]
- Wilfried MAUSBACH: Historicising '1968'. *Contemporary European History,* Vol. 11:1, February, 2002, 177–188. p.
- Jaromir NAVRATIL et. al. (compiled and edited by): *The Prague Spring, 1968.* Budapest, 1998, CEU Press.
- Andrzej PACZKOWSKI: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989.* Budapest, 1997, 1956-os Intézet.
- Petri György versei.* Budapest, 1991, Szépirodalmi.
- Petr PITHART: *Hatvannyolc.* Pozsony, 1993, Kalligram.
- PÜSKI Levente: Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Budapest, 2002, Osiris, 206–233. p.
- RAINER M. János: Egy „kompromisszum” hétköznapjai – jelenetek a hatvanas évekből. Antall József és az állambiztonság embere. In uő (szerk.): *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról.* Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 270–298. p.
- RAINER M. János: Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években. In uő–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. 2002. Magyarország a jelenkorban.* Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 135–168. p.

- RÁNKI György és mások (összeáll.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról*. Budapest, 1968, Kossuth.
- RÉV István: Ellenforradalom. *Beszélő*, 1999. 4. sz. 42–55. p.
- RÉVÉSZ Sándor: *Antall József távolról 1932–1993*. Budapest, 1995, Sík.
- ROMSICS Ignác: Magyar történeti problémák 1900–1945. In Püski Levente–Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Budapest, 2002, 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Történelmi Tanszék, 17–32. p.
- SZAMUELY László: A mechanizmus-vita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon. *Gazdaság*, 1985. 2. sz. 94–115. p.
- VAJDA Mihály: Posztmodern beszéd a gyönyörű HATVANAS évekről, amikor utoljára még – akár szép, akár csúnya – minden olyan egyértelmű volt. In Nagy Ildikó (szerk.): *Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 1991. március 14.–június 30.* Budapest, 1991, Képzőművészeti Kiadó–Magyar Nemzeti Galéria–Ludwig Múzeum. 5–10. p.
- Pjotr VAJL–Alekszandr GENISZ: *Sesztigyeszjatije. Mir szovjetszkovo cseloveka*. Moszkva, 1996, Novoje lityeraturnoje obozrenyje.
- VASS Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Budapest, 1974, Kossuth.

Az 1958 április 17. és október 18. között megrendezett brüsszeli világkiállítás látogatóinak száma hat hónap alatt meghaladta a negyvenmilliót. A képen a magyar pavilon, mellette Somogyi József *Martinász* című szobra. A pavilon megkapta a világkiállítás legnagyobb elismerését, az aranyéremet, 20 nagydíjat és 25 egyéb díjat. (Megbízás: 1956 tavasza, építész-tervező: Gáboros Lajos. A kiállítási installációt és berendezést tervezte: Gáboros Lajos, Havas Lajos, Németh István, Szabó István és Vass Antal, a forgatókönyvet Boldizsár Iván készítette.)

A fotók a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből valók.

18074064-2-42

AZ 1956-OS INTÉZET KÖZALAPÍTVÁNY ADÓSZÁMA A SZEMÉLYI JÖVEDELEMADÓ 1%-ANAK FELAJÁNLÁSÁHOZ

AZ 10900011-00000007-24960114
SZÁMLASZÁMRA EGYÉNI ADOMÁNYOK FIZETHETŐK BE
AZ INTÉZET KUTATÓMUNKÁJÁNAK TÁMOGATÁSÁRA

2500 Ft

1956-OS INTÉZET
ÉVKÖNYV
MAGYARORSZÁG
A JELENKORBAN
2003

ÉVKÖNYV 2003

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

1956-OS INTÉZET

Mi történt a magyar társadalommal 1956 után?
„Egy becsületes íz-főkönveelő egyedül többit sikkaszt”

A bőséges inségtől az inséges bőségig

A közel-keleti magyar haditechnikai export kezdetei

Van már nekem annyi életfőfenetemi!

A francia tömegsajtó és az 1956-os magyar forradalom

A II. kerületi Nemzeti Forradalmi Bizottság

Utak és emlékezetek

Libikóka

Afganisztán – 1979

Az identitás nélküli ember

Zsidókérdésutató Intézet

Máton Endre

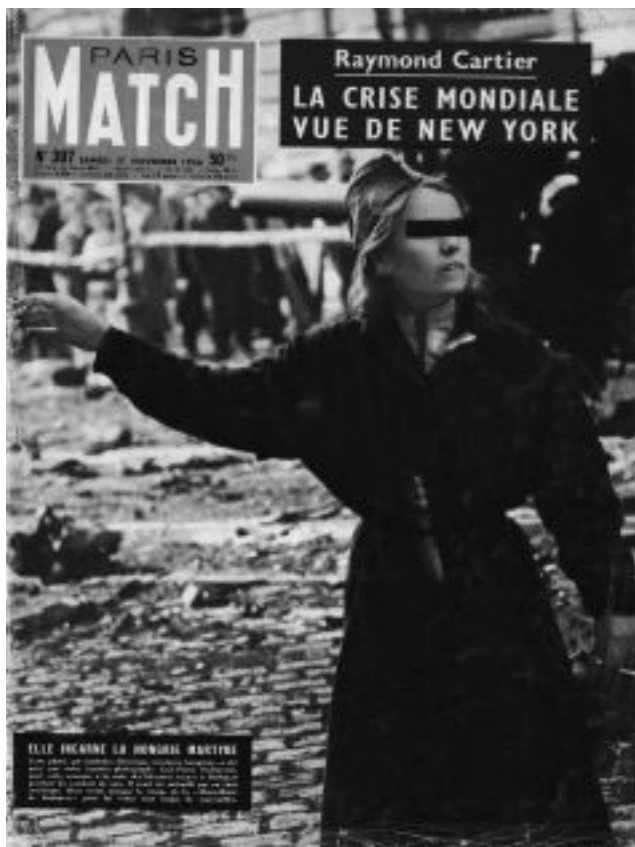
Életjelek – 1968

JEAN-PIERRE PEDRAZZINI BUDAPESTEN, 1956. OKTÓBER 29–30. Franz GOËSS felvétele

A KÖTET MEGJELENÉSÉT BUDAPEST FŐVÁROS ÖNKORMÁNYZATA, AZ MTA–OSZK 1956-OS KUTATÓHELY ÉS A NEMZETI KUTATÁSI ÉS FEJLESZTÉSI PROGRAM (5/151/2001) TÁMOGATTA.

KÖSZÖNJÜK MINDAZOK SEGÍTSÉGÉT, AKIK TAVALYI JÖVEDELEMADÓJUK EGY SZÁZALÉKÁT INTÉZETÜNKNEK AJÁNLOTTÁK FEL.

A *Paris-Match* 1956. november 17-i számának címlapja. A lap munkatársa, Jean-Pierre Pedrazzini 1956 októberében Budapesten halálos lövést kapott.

2003-ban *Jean-Pierre Pedrazzini fényképei, Szovjetunió–Budapest, 1956* címmel a Magyar Nemzeti Múzeum, az 1956-os Intézet–Közalapítvány, a Budapesti Francia Intézet és a *Paris-Match* rendezésében kiállítás nyílt a Magyar Nemzeti Múzeumban (október 21–december 31.).

A kiállítás szervezői: Sárközy Réka, Szántó Zsuzsanna (1975–2003) és Szántó Péter

- ▲ A képzőművészeti kiállítási csarnok részlete
- ▲ Az előcsarnok Somogyi József–Kerényi Jenő *Táncosnők* című alkotásával
- ◀ A pavilon esti fényben